

Summary

The article is devoted the problem of research of level of criminality in Ukraine, both on the whole and to violent criminality in particular. On the basis of research of statistical information MIA of Ukraine the walkthrough of level of the criminality incorporated in a country is carried out. On the example of violent criminality the attempt of establishment of objectivity of accordance of level registration of criminal displays law enforcement authorities is done to the level of real staggered of our society criminality.

Key words: level, criminality, violence, murder.

Отримано 20.06.2012

О. С. КОТУХА

Олександр Степанович Котуха, кандидат юридичних наук, заступник декана юридичного факультету Львівської комерційної академії

НЕПРЯМІ МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Вітчизняне кримінальне законодавство, оновлення якого безперечно затяглося, та стан правозастосовної практики, сьогодні, не цілком відповідають потребам держави та суспільства. З цією метою зміст певних правових категорій потребує глибокого теоретичного опрацювання, безпосередньо пов'язаного із процесом реалізації правових норм. Однією з таких категорій є правові презумпції, значення яких у процесі реалізації права важко переоцінити. Вони сприймаються як правові норми, є їхньою логічною основою. Правові презумпції посідають особливе місце серед окремих правових явищ та категорій механізму правового регулювання. Запровадження тих чи інших презумпцій було викликано певними історичними передумовами, що вказують не лише на необхідність їх застосування, а й визначають зміст презумпцій у правових нормах. Презумпції – важливий і досить гнучкий інструмент регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту. Необхідність застосування презумпцій у праві пояснюється наявністю у них праворегулюючих властивостей, оскільки їх застосування сприяє стабільності, прискоренню та спрощенню процесу правового регулювання¹. Дослідженню презумпцій у кримінальному праві не приділяли належної уваги через те, що основна увага приділялась процесуальному застосуванню презумпцій та їх використанню в процесі доказування.

Проблематику існування презумпцій у кримінальному праві досліджували В. К. Бабаєв, М. Й. Коржанський, М. М. Михеєнко, Л. М. Васильєв, С. М. Гуліна, Т. Н. Москалькова, Н. Ф. Кузнецова, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Н. Н. Полянський, Ч. С. Касумов, В. Т. Томін, Б. Т. Безлепкін та інші.

Предмет кримінального права становлять суспільні відносини, які виникають при вчиненні злочину між особою, яка його вчинила, та державою, від імені якої виступають відповідні органи, що уповноважені здійснювати дії, скеровані на розслідування злочину та відправлення правосуддя у кримінальних справах. Презумпції у кримінальному праві несуть у собі чітку цільову направленість. Вони покладені в основу норм, що визначають підстави кримінальної відповідальності, злочинність та караність діяння особи².

Відповідно до ст. 51 Кримінального кодексу (далі – КК) України³, одним із покарань, яке може застосовуватися судом до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, є позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Ця норма ґрунтується на припущенні з високим ступенем ймовірності про те, що особа, яка визнана винною у вчиненні злочину, використовуючи свою посаду або певний вид діяльності, може вчинити новий злочин.

Така презумпція підкріплена позицією, сформульованою в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24 жовтня 2003 р. № 7⁴, в якій вказано, що додаткові покарання мають важливе значення для запобігання вчинення нових злочинів як самими засудженими, так і іншими особами, рекомендувати судам при постановленні вироку обговорювати питання про застосування поряд з основним покаранням відповідного додаткового. Покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, відповідно до ст. 52 КК України, може застосовуватися як основне, так і як додаткове покарання. Його застосування допускає високу ймовірність того, що особа, яка вчинила злочин, використовуючи свою посаду або займаючись певною діяльністю, може це зробити ще раз у майбутньому.

Верховний суд у своїй постанові наголошує на тому, що покарання, яке ґрунтується на вищенаведеному припущенні, може бути застосоване тільки тоді, коли вчинення особою злочину було пов'язане з посадою підсудного або із заняттям ним певною діяльністю. Залишення підсудного на попередній посаді сприятиме йому у вчиненні нового злочину.

Норми кримінального права містять велику кількість презумпцій про підвищену суспільну небезпеку того чи іншого кримінально-караного діяння. Ці непрямі презумпції знаходять своє відображення в нормах матеріального права, що закріплюють кваліфіковані склади злочину. Так, зокрема, законодавець виходить з презумпції підвищеної суспільної небезпеки багатьох злочинів, вчинених повторно, за попередньою змовою групою осіб, організованою групою тощо.

Таким чином, кримінально-правові презумпції істотно впливають на визначення ступеня суспільної небезпеки злочину.

Можливість кримінально-правових презумпцій впливати на предмет процесуального доказування призвела до того, що багато вчених-юристів почали вбачати в презумпціях виключно процесуальний аспект, не помічаючи при цьому очевидних ознак, що вказують на матеріально-правову природу багатьох презумпцій, що застосовуються у кримінальному процесі.

В. Д. Арсеньєв відзначав, що різницю між процесуальною та матеріальною презумпціями необхідно вбачати у розподілі ролей – у тому, що факти, які презюмуються в матеріальному праві, не підлягають доказуванню в процесі⁵.

Кримінально-правові презумпції – це припущення про наявність юридичного факту, що тягне за собою перш за все кримінально-правові наслідки, однак породжує і виникнення відповідних кримінально-процесуальних відносин, спрямованих на застосування норм матеріального права, кримінальної відповідальності, яка ним закріплена.

Презумпція, що полягає у припущенні нерозуміння особою, яка не досягла відповідного віку, суспільної небезпечності вчиненого нею діяння, визначає подальший розвиток кримінально-процесуальних відносин, які або не виникають у цьому випадку взагалі або припиняються на початковій стадії кримінального процесу.

В основі багатьох кримінально-правових презумпцій закладено статистичні дані, що вказують на високий ступінь ймовірності тих чи інших злочинів за певних обставин. Так, особа, що вчинила злочин у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів, підлягає кримінальній відповідальності. Ця презумпція ґрунтується на багатолітній практиці, яка вказує на те, що значна частина багатьох злочинів вчиняється саме в такому стані.

Л. Л. Кругліков, який досліджував пом'якшуючі та обтяжуючі обставини в кримінальному праві, дійшов висновку про те, що «такого роду зв'язок та залежність стану сп'яніння та злочину законодавцем презюмується, заздалегідь припускається»⁶.

Кримінально-правові презумпції – це один із видів галузевих матеріально-правових презумпцій, що породжують кримінально-правові наслідки.

Серед непрямих кримінально-правових презумпцій виділяють презумпцію неусвідомлення особою, яка не досягла відповідного віку, суспільної небезпечності свого діяння, презумпцію втрати особою суспільної небезпечності після закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, презумпцію знання кримінального закону, презумпцію того, що просте алкогольне сп'яніння, незалежно від його тяжкості, вживання наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, не позбавляє особу здатності розуміти значення своїх дій і керувати ними.

Коло кримінально-правових презумпцій чітко не окреслене. Водночас, часто презумпції вбачають у тих нормах, де насправді немає жодного презумптивного припущення.

У Загальній частині кримінального права закріплені такі непрямі презумпції:

- презумпція знання закону (ч. 1 ст. 4 КК України);
- презумпція осудності особи, яка вчинила злочин (ст. 19, 20 КК України);
- презумпція нерозуміння особою, яка не досягла певного віку, суспільної небезпеки вчиненого нею діяння (ст. 22 КК України);
- презумпція усвідомлення особою, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, суспільної небезпеки вчиненого нею діяння (ст. 22 КК України);
- презумпція підвищеної суспільної небезпеки діяння, вчиненого за наявності обтяжуючих або кваліфікуючих обставин (ст. 66 КК України);
- презумпція про втрату суспільної небезпеки особою після спливу строків давності (ст. 80, 106 КК України);
- презумпція вчинення особою суспільно небезпечного діяння у разі, якщо після притягнення до кримінальної діяльності буде займати таку ж посаду або займатись тим же видом діяльності (ст. 55 КК України).

Наведені вище презумпції є непрямыми. Таким чином, Загальна частина кримінального права оперує перш за все непрямыми презумпціями.

У кримінальному праві непрямыми презумпціям відведена дуже важлива роль. Так, зокрема, такі презумпції застосовуються для визначення тих суспільних відносин, які необхідно визначити кримінальним законом як злочинні. Як засіб юридичної техніки – для безпосереднього формулювання та закріплення в нормах кримінального закону злочинів, ступеня їх суспільної небезпеки, караності.

Правові презумпції слугують логічним обґрунтуванням, мотивом, яким керується законодавець при визначенні діяння злочинним та кримінально каранним. Так, наприклад, вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини закріплено спеціальною нормою, а тому загальні норми, що встановлюють відповідальність за вбивство не застосовуються. При цьому береться до уваги вплив психотравмуючої ситуації, під впливом якої

вчиняється злочин, на суб'єкта такого злочину. У цій нормі закладено непряму презумпцію, яка полягає в тому, що ситуація, за умов якої було вчинено злочин, мала визначальний вплив і сприяла його вчиненню.

За допомогою презумпцій досягається кілька цілей у кримінально-правовому регулюванні:

- забезпечується узгодженість норм кримінального права з нормами інших галузей права;
- досягається стабільність кримінально-правової норми;
- забезпечується обґрунтована юридична стислість;
- обмежується застосування зайвих засобів кримінально-правового впливу.

Узгодженість норм кримінального права з нормами інших галузей права є необхідною умовою досягнення ефективності правового регулювання загалом, так як норми конкретної галузі права та усього права становлять єдину систему, елементи якої взаємопов'язані. Зміна норми без врахування її системних зв'язків призводить до суперечностей та колізій у праві. Презумпція у цьому контексті може вказувати на обґрунтованість законодавчих змін.

Враховання поділу презумпцій на загально-правові, міжгалузеві та галузеві має важливе значення у правотворчій діяльності. Особливу роль у забезпеченні узгодженості різних галузей права відіграють міжгалузеві презумпції. Найбільше міжгалузевих презумпцій у кримінальному праві існують для того, щоб забезпечити належний взаємозв'язок цієї галузі з кримінально-процесуальним правом. Більшість згаданих вище матеріальних кримінально-правових презумпцій мають також процесуальний зміст. Це зумовлене потребами правового регулювання, позаяк норми матеріального права повинні мати відповідний механізм їх реалізації, а цього буде неможливо досягти, якщо вони не будуть взаємодіяти з нормами процесуальними.

Галузевою специфікою презумпцій у кримінальному праві є те, що у цій галузі неабияке значення має класифікація презумпцій на спростовні та неспростовні. При цьому неспростовність презумпцій впливає не лише на обсяг предмету доказування, а й застосовується для диференціації кримінальної відповідальності. Так, зокрема, до таких неспростовних презумпцій кримінального права належить презумпція підвищеної суспільної небезпеки злочину, вчиненого за наявності обтяжуючих або кваліфікуючих обставин.

Цієї ж думки дотримується Л. Д. Кругліков: «Презюмується, що вони знайшли своє відображення у вчиненому злочині, при цьому вказана презумпція неспростовна»⁷.

Отже, законодавець, формулюючи кваліфіковані склади злочинів, визначає ті обставини, які найбільше впливають на суспільну небезпеку діяння та обумовлюють необхідність застосування більш суворої санкції. Так, наприклад, ч. 2 ст. 120 Кримінального кодексу України встановлено кваліфікуючу ознаку доведення до самогубства. При цьому презюмується те, що таке доведення до самогубства, вчинене щодо особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності від винуватого, а також щодо двох або більше осіб, підвищує суспільну небезпеку цього злочину та підвищує верхню межу санкції.

Зазначені презумпції, непрямо відображені в нормах кримінального права, є неспростовними та відображають каральну специфіку даної галузі права.

Презумпції виражають встановлені практикою закономірності, що забезпечує стабільність кримінального закону. Тому важливе значення в кримінальному праві, як і в кожній галузі права, має загальноправова презумпція істинності норм права.

Деякі вчені виділяють дві складові цієї презумпції:

- 1) припущення, що зміст юридичної норми адекватно відповідає суспільним відносинам, які ним регулюються;
- 2) припущення, що за цією відповідністю з метою спростування постійно слідкує відповідний компетентний орган⁸.

Дискусійним залишається питання про можливість спростування цієї презумпції, а відтак піддається сумніву здатність цієї презумпції забезпечити стабільність кримінального права.

На думку І. А. Лібуса, «доказування неоптимальності норми у процесі правовиконання та правозастосування не допускається, з чого випливає, що ця презумпція є неспростовною»⁹.

Очевидно, що коли йдеться про будь-яку спростовну презумпцію, то механізм її спростування має бути визначений нормами права. Враховуючи те, що правовий механізм спростування презумпції істинності норм кримінального права не визначено, тому, на нашу думку, відсутні будь-які підстави вважати цю презумпцію спростовною.

Важливим завданням у сфері застосування презумпцій є забезпечення юридичної стислості, яка полягає у чіткому викладі юридичних норм. Застосування прямого та непрямого викладу норм, що закріплюють презумпції, сприяє досягненню необхідної стислості. Непряме закріплення презумпції дозволяє уникнути формулювання її змісту безпосередньо у нормі права. Водночас, безпосереднє закріплення презумпції, підстав її застосування та умов її спростування забезпечує більш чітке розуміння юридичної норми. Пряме формулювання презумпції необхідне у тих випадках, коли в цьому є доцільність, коли неможливо іншим способом забезпечити сприйняття та розуміння презумпції. Самі ж презумпції, у свою чергу, дозволяють не перелічувати усіх тих обставин, що спричиняють виникнення певних юридичних наслідків. Презумпція замінює усі юридичні факти, які необхідно було встановити для застосування юридичних наслідків.

Класифікація презумпцій за місцем їх закріплення передбачає їх поділ на такі види:

- 1) презумпції, які закріплені лише в загальній частині кримінального права;
- 2) презумпції, які відображені одночасно як у нормах загальної, так і Особливої частин кримінального права (наприклад, презумпція підвищеної суспільної небезпечності діяння у разі повторності (Загальна час-

тина: ст. 32 Кримінального кодексу України, Особлива частина: ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 153, ч. 2 ст. 169 КК України тощо);

3) презумпції, які закріплені лише у нормах Особливої частини кримінального права (презумпція підвищеної суспільної небезпечності діяння, пов'язаного з проникненням у житло або інше приміщення чи сховище (ч. 3 ст. 185 КК України).

Застосування презумпції дозволяє уникати зайвої деталізації у процесі правотворчої діяльності. Презумпції Загальної частини Кримінального кодексу України дозволяють уникати повторного та багаторазового відтворення багатьох норм загального характеру у нормах Особливої частини. Відтворення в Особливій частині презумпцій, що закріплені в Загальній частині, відбувається лише тоді, коли вони мають істотний вплив на кваліфікацію декількох видів суспільно небезпечних діянь. Щодо презумпцій, що закріплені лише в Особливій частині, то такі презумпції мають спеціальний характер і стосуються лише конкретного складу злочину.

Наступним важливим завданням, яке виконують непрямі презумпції, є забезпечення економії кримінально-правових засобів впливу.

Закріплення неспростовної презумпції, на відміну від спростовної, звільняє законодавця від розробки детального механізму встановлення того чи іншого факту. Таким чином, закріплення неспростовних презумпцій сприяє економії кримінально-правових засобів впливу.

Для кримінального права презумпція є спеціальним прийомом-припущенням, що розкриває зміст статті кримінального закону з точки зору цілей та мотивів, якими керувався законодавець, встановлюючи кримінально-правовий припис або заборону.

Презумпції сприяють також подоланню суперечностей, колізій у кримінальному праві.

Навіть незначний дефект у нормі кримінального права здатний паралізувати правозастосовчу діяльність, призвести до неможливості застосування тієї чи іншої норми. Презумпції допомагають уникнути безвихідних ситуацій у процесі застосування норм права. Водночас, слід відзначити, що об'єктивні потреби правозастосовчої діяльності вказують на необхідність прямого закріплення у статтях кримінального закону тих чи інших презумпцій.

Так, належним чином не відображена у нормах кримінального права презумпція знання кримінального закону, яка деталізує відповідну презумпцію конституційного права.

На нашу думку, необхідно закріпити відповідну презумпцію в нормах кримінального права, сформулювавши її так: «Особа вважається такою, що знала про протиправність вчиненого нею суспільно небезпечного діяння, визначеного кримінальним законом, який був належним чином оприлюднений, якщо не доведе, що вона не знала, не повинна була або не могла знати, що вчинюване нею діяння є суспільно небезпечним та кримінально-караним».

Однією з найважливіших презумпцій загальної частини є презумпція осудності, яка також прямо не закріплена в нормах кримінального права. Необхідність прямого закріплення зазначеної презумпції продиктована, перш за все, потребами практики, оскільки вона часто застосовується судом.

Осудність є обов'язковою умовою застосування кримінальної відповідальності. На даний момент у кримінальному праві відсутнє пряме закріплення презумпції осудності. До встановлення неосудності особи відповідними засобами та у встановленому порядку, особа вважається осудною. Діє презумпція, яка полягає в тому, що кожна особа, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, здатна за своїм психічним станом усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Непряма презумпція втрати особою суспільної небезпечності за умови позитивної поведінки особи протягом певного часу з моменту вчинення нею злочину відображена в нормах, що визначають строки давності. Чинне кримінальне законодавство передбачає як звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 49 Кримінального кодексу України), так і звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК України).

Щодо існування непрямих матеріальних презумпцій у кримінальному праві, то встановлено, що кримінально-правові презумпції – це припущення про наявність юридичного факту, яке тягне за собою, перш за все, кримінально-правові наслідки, однак породжує і виникнення відповідних кримінально-процесуальних відносин, спрямованих на застосування норм матеріального права, кримінальної відповідальності, яка ним закріплена. За допомогою презумпцій досягається кілька цілей у кримінально-правовому регулюванні: а) забезпечується узгодженість норм кримінального права з нормами інших галузей права; б) досягається стабільність кримінально-правової норми; в) забезпечується обґрунтована юридична стислість; г) обмежується застосування зайвих засобів кримінально-правового впливу.

Важливою функцією, яку виконують презумпції, є забезпечення економії кримінально-правових засобів впливу. За допомогою непрямих презумпцій у кримінальному праві забезпечується узгодженість та стабільність, юридична чіткість та лаконічність викладу норми права.

¹ *Панько К. К.* Фикции в уголовном праве и правоприменении / Науч. ред. Л. Л. Кругликов. – Воронеж, 1998. – 135 с.

² *Каранина Н. С.* Проблематика правовой презумпции / Н. С. Каранина // Право: теория и практика. – 2005. – № 14. – С. 22–31.

³ Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. (із змінами та доповненнями). Режим доступу: www.rada.gov.ua

⁴ Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовт. 2003 р. № 7 (Із змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України 8 від 12 черв. 2009 р. та № 11 від 6 лист. 2009 р.).

⁵ Арсеньев В. Д. О фактах, не подлежащих доказыванию / В. Д. Арсеньев // Правоведение. – 1965. – № 1. – С. 97–100.

⁶ Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в советском уголовном праве / Л. Л. Кругликов. – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 1979. – 73 с.

⁷ Кругликов Л. Л. Преступления против личности: Курс лекций. / Л. Л. Кругликов. – Ярославль, 1998. – 76 с.

⁸ Баранов В. М. Презумпция истинности норм советского права: К методологии исследования / В. М. Баранов // Методологические проблемы государства и права. – Куйбышев, 1986. – С. 103–115.

⁹ Либус И. А. Презумпция невиновности в советском уголовном процессе / И. А. Либус; [отв. ред. д.ю.н. И. Л. Петрухин]. – Ташкент: Узбекистан, 1981. – 232 с.

Резюме

У статті розкрито сутність непрямих матеріальних презумпцій у кримінальному праві України, проведено їх класифікацію, охарактеризовано основу формування, а також проаналізовано їх вплив на правозастосовчу практику.

Ключові слова: презумпція, припущення, непряма матеріально-правова презумпція, кримінально-правове регулювання, кримінальний закон, злочин.

Резюме

В статье раскрыта сущность косвенных материальных презумпций в уголовном праве Украины, проведена их классификация, охарактеризована основа формирования, а также проанализировано их влияние на правоприменительную практику.

Ключевые слова: презумпция, предположение, косвенная материально-правовая презумпция, криминально-правовое регулирование, криминальный закон, преступление.

Summary

Article reveals nature of indirect material presumptions in criminal law of Ukraine. In the article there was conducted classification of indirect material presumptions. Article also describes the basis of formation of indirect material presumptions as well as their influence on law application practice

Key words: presumption, supposition, is indirect materially legal presumption criminal legal adjusting, penal law, crime.

Отримано 21.05.2012

Я. В. МОЧКОШ

Ян Васильович Мочкош, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Рівненського інституту КУП НАН України

ПРОБЛЕМИ БОРЬБЫ З ЭКОНОМИЧНОЮ ЗЛОЧИННОСТЮ

Поняття «економічна злочинність» в кримінальному праві (далі – КП) України сформувалося з утворенням перехідної «ринкової» економіки на основі недоліків регулювання і управління економічними процесами. З метою боротьби з економічними злочинами, а точніше злочинністю, як явищем, в Україні задовго до прийняття чинного КК з визначенням розділу «Господарські злочини», в 1993 р. було створено спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю (далі – ОЗ) в органах МВС, СБУ та систему профільних контрольних органів (адмінюрисдикції), чисельність працівників яких постійно збільшується в разі розширення масштабів злочинної діяльності у різних напрямках економіки.

Проблеми боротьби із злочинністю у сфері економіки пов'язані з новими проявами діянь, застосуванням все більш винахідливих способів та обсягу вчинення злочинів, про що свідчить сучасний стан економіки України та збільшення прибутків мільйонерів. Боротьба з економічною злочинністю потребує (як вказують у наукових публікаціях) фронтального наступу, а саме: застосування ефективних методів виявлення і розслідування економічних злочинів; усунення причин і умов виникнення економічної злочинності та її ліквідації з застосуванням оперативного-розшукових заходів, процесуальних і нетрадиційних, які є адекватними обставинам протидії злочинного угруповання¹. Інакше, розкриття таких злочинів потребує застосування науково обґрунтованих методів, про що раніше наголошували науковці², а система злочинів, вчинюваних у різних напрямках економіко-фінансової діяльності, передбачених КК України, визначена за їх об'єднуючими ознаками³.

В останні роки в Україні, в умовах економічних перетворень, виявляються найбільш вразливі злочини у сфері економіки, а саме: приховування величини прибутків і, відповідно, несплата податків; шахрайство з